

Б р а н и м и р
Ћ о с и ћ

ПОКОШЕНО
ПОЉЕ

Copyright © 1933, Бранимир Ћосић
Illustrations copyright © 1933, Бранимир Ћосић

Copyright © овог издања 2024, ЛАГУНА

За *Покошено поље* Бранимир Ћосић је нацртао и
портрете свих важнијих личности у роману.

ПОКОШЕНО
ПОЛЪЕ

Садржај

Крај и почетак / 9

Прва књига ЧИТАВА ЈЕДНА МЛАДОСТ

Глава прва

Мора / 21

1. Савски мост лети у ваздух / 21
2. Подрум / 29
3. Одлазак / 33
4. Бежанија 1914. / 37
5. Ресник / 38
6. Ноћ / 41
7. Ниш / 43
8. Ненад дознаје како изгледа један прелаз преко Саве / 48
9. Жарко пролази / 51
10. Усамљена кућа / 57
11. Црвени крст / 65
12. Савезници / 67
13. Бекство / 72
14. Сурдулица 1915. / 79

Глава друга

Глад / 92

Глава трећа

Ослобођење / 144

1. Цесарска и Краљевска реална гимназија / 144

2. Марија / 155

3. Лето 1918. / 176

4. Ослобођење / 183

5. 1. децембар 1918. / 187

Друга књига

СИЛЕ

Глава прва

1. Света породица / 195

2. Задужбина / 225

3. *Шийамѝа* А. Д. / 243

4. Садржај једног живота / 269

5. Црни и бели / 310

6. Благи дани / 328

Глава друга

1. Бајкић као секретар / 358

2. Велика игра / 389

3. Скаавци / 431

4. Круг / 456

О ауџору / 495

КРАЈ И ПОЧЕТАК

Увек када га воде истражном судији, Ненад Бајкић мора да пређе цео пут од затвора до истражникове канцеларије пешке, руку везаних лисицама. Он иде журно, шешира намакнутог на очи, али пролазници ипак виде шта је, застају, гледају, климају главама: тако, тако... један злочинац мање у слободи! Неки пођу покоји корак за њим да га боље виде. Многи осете сажаљење: тако млад! Али многе раздражи пристојно одело Бајкићево: господичић... али стегла браћа!

У парку се играју деца. Кроз тај парк је Ненад Бајкић пролазио пратећи Александру Мајсторовић.

– Десно – наређује наредник који га спроводи.

Бајкић завија у улицу. Онда једна велика капија, мрачни ходници, потиштени људи крај зидова, безбројна врата, једна соба за рад, сто, столице.

– Седи!

Руке су му слободне. Бајкић несвесно трља зглавке.

Иследник је млад. Има паметно и отворено лице. Способан је. Савестан. Али у Бајкићевом случају не разуме све. Бајкић му је симпатичан. Као да су стари познаници. А ипак не може или не уме да схвати све. Нуди Бајкића цигаретом. Пали прво њему (треба изазвати поверење), па онда себи. Узима столицу

и седа крај њега. Између њих није више следнички сто. Сасвим су као другови. Чак и по годинама. Прозор је отворен. Један стари кестен пламти својим лишћем које почиње да вене.

Бајкић пажљиво прегледа новине. Иследник га прати погледом. Кривица је јасна, доказана, Бајкић је признаје, ствар је већ могла бити завршена, али се иследнику не жури, пракса га још није направила параграфским аутоматом, он жели да уђе у све побуде, да стварно разуме Бајкића. Али то иде тешко. Да би човек разумео човека, мора, пре свега, да схвати да човек није једна за извесно време завршена ствар. Мора схватити да није довољно знати шта се догодило неколико дана или недеља пре догађаја, да се ни самим пореклом све не објашњава. Требало је прво имати једну другу слику света у свести, али иследник је учио права, а права су, пре свега, наука о прописаним односима људи, а не наука о свету. Свет се ту посматра само у функцији људи, а људи у функцији закона и прописа. Свет је једна константа, човек је једна константа – закони исто тако једна константа, бар у оном часу кад се примењују, све једнаке кривице, код ових људи, једнаке су међу собом. Узалуд се осећање правде противи таквом схватању закона: закони су донети пуноважно од законодавне власти, и они важе, а што је сама законодавна власт проистекла из сукоба друштвених сила, то је друго питање. Главно је да се све мора подвући под параграфе и случајеве који су предвиђени још пре четрдесет година. Узалуд се облици живота мењају, узалуд наука о човеку иде напред, узалуд се и сам иследник као човек копрца и то копрцање је предвиђено и унапред осујећено: ако за кривце постоји закон, за истражника постоји поступак. Поступак је јачи од њега. Предвидео је тачно шта иследник има и сме да уради. У једној личности он врши и улогу иследника и улогу тужиоца. Њега се тичу само оне чињенице које поткрепљују тужбу. Да сабира црвенило (једна шестина доказа) са бледилом (опет једна шестина), забуну са противуречењем, да нит по нит извлачи из окривљеног да је крив. Сама одбрана је изван његове надлежности – његова савест може да остане

потпуно мирна, та он је само слуга закона. Он није крив што је поступак по коме има да ради инквизиторски. И што живи у 1925. години.

Иследник би хтео да разуме Бајкића, а у ствари он несвесно иде за што бољом фундацијом оптужбе. Јер иследник је не само савестан већ и амбициозан. Жели да су му оптужбе правничка узорита дела, дубоко образложена. У Бајкићевом случају назире мотиве. Али требало би бити слободан од поступка, па доћи до тих мотива. Он се ломи: предумишљај или не? Је ли Бајкић здрав или није? И док Бајкић прегледа новине, он полако проба:

– Ваш адвокат тражи да се пошаљете у болницу.

– Зашто? – Бајкић диже главу. Гледају се часак.

– Тврди... како бих рекао...? да вам нерви нису у реду.

Бајкић се осмехну. И тај јадник! Не зна на коју базу да постави одбрану. Вели полако:

– Нажалост, нисам луд. Био сам и јесам потпуно свестан својих поступака.

– А ипак се не кајете што сте могли уништити два живота!

Када каже „живот“, иследник има пред очима правни појам живота.

– Не. Не кајем се. Увиђам да је мој чин овако усамљен, бесмислен и да се ништа у свету неће због њега самог променити. Али се ипак не кајем.

– И да се поново нађете у истом стицају околности, ви бисте поново пуцали?

– Мислите ли да је зецу у клопци нарочито пријатно да се баца ловачким псима у чељусти?

Бајкић размишља часак. Да ли сте осетили кадгод очајање? Безнадно, хладно очајање? Ето... то очајање може да осети само усамљен човек. Човек који не осећа дах људи око себе, који не осећа топлоту људи око себе, који живи сам за себе и сам у себи. Бајкић мисли неколико тренутака. Или ако хоћете овако: човек се не рађа једанпут. Он се рађа непрестано... умире и рађа се. Његов живот стоји на извесним уверењима,

тежи извесним циљевима, и онда одједном она уверења се сруше, циљеви промене, човек наставља да иде, једе, спава, а он је мртав, лешина која само привидно живи... Ви ме схватате? Неки пут се човек очајно бори да не умре, макар и тако привидно, јер још не види како би се могао поново родити. Тако некако.

Иследник тражи да му Бајкић објасни себе, а Бајкић се још увек и сам тражи. Обојица лутају по помрчини. Једино што Бајкић већ сад осећа да излази из мрака, док иследник мисли да Бајкић долази крај све своје интелигенције у ред послератне младежи, неуравнотежене, анархистичке, дакле, болесне. Али не неодговорне. Не, Бајкић је одговоран за свој чин. Та он се не каје! То изгледа највише тишти иследника.

– А знате ли да господин Миле Мајсторовић може остати неспособан у леву руку?

– Па он не ради, нити ће икад радити својим рукама, ни левом ни десном, за њега ради шест стотина пари других руку.

Иследник се мршти. Расположење према Бајкићу га пролази. Не воли цинизам. Научили су га да је цинизам одлика окорелих људи, прекаљених злочинаца.

– Хоћете ли поновити ту реченицу и пред деловођом?

– Зашто да не? Ја се са вама не играм жмурке. Само пустите ме још мало овако, самог, молим вас.

– Ви то не заслужујете по својим одговорима. Нек вам буде! Дајем вам још једном прилике да о свему добро размислите. Што отворенији будете са мном, утолико ће вам лакше бити на суду, утолико ће вам осуда бити блажа.

Иследник говори то иако зна да ће све што му Бајкић буде рекао послужити само што потпунијој, што стручнијој оптужби, на саму осуду иследник не мисли, његово је да састави оптужбу, то тражи поступак по коме мора да ради. Али моћ формула је огромна: иако све то зна, иследник у том часу верује и савест му је мирна да жели добра Бајкићу. И можда му у неком куту душе и жели. Поново му нуди цигарету. И поново прелази у памети објашњења Бајкићева: да је пуцао

вероватно да би спречио да се Андреја сретне са Милетом Мајсторовићем; онда, да му је пала крв на очи када је чуо како се Миле Мајсторовић смеје, да га је тај смех раздражио; да тих дана скоро никако није спавао; онда, да је можда пуцао да би се ослободио осећања инфериорности... то га осећање прати од детињства, прогони, мучи – све је то лепо, али када би сви који се осећају инфериорно пуцали у друге да би се ослободили тога понижавајућег осећања? Када би сви којима је туђ смех неподношљив пуцали? Све то није право, све то не може да добије правну подлогу.

Бајкић ћути. Иследник постаје нестрпљив. Пита изненада:

– На шта сад мислите?

– На друштвени механизам – одговара Бајкић после кратког ћутања. – На то како изгледа када се откочи друштвени механизам, у ком правцу делују његове силе.

– Не разумем.

Бајкић показује наслове у новинама који га називају злочинцем. Ломи се мало, а онда каже:

– Па и ви сами... врло сте љубазни са мном, али за ових неколико дана једини ваш напор састојао се у томе да мој „злочин“ осветлите што боље. А упорно прелазите преко других злочина. Преко злочина Милета Мајсторовића и његова оца, преко злочина господина Деспотовића и његове *Шћамје*, преко злочина целог једног реда људи.

– То је потпуно бесмислено што говорите! – иследник је црвен. – Ви сте дошли у колизију са позитивним законским одредбама и тужени сте, док господа... усталом, вршим своју дужност у оквиру који ми је поставио закон.

– Ја и не сумњам у ваше поштење... Ја само мислим на те оквире.

– О томе није реч, већ о ономе што сте урадили и по чему постоји тужба.

Иследник звони. Сада је за својим столом. Деловођа заузима своје место. Иследник испитује о вези између Бајкића и Станке Дреновац.

– Зар је то било само обично пријатељство? Јесте ли се често виђали? Јесте ли куда ишли сами? Јесте ли одлазили у кућу Андреји Дреновцу и његовој кћери?

– На та питања не желим више да одговарам. Све што сам имао казао сам.

– Оптужени одбија да одговори на питања која се односе на његову везу са Станком Дреновац.

– Зашто употребљавате реч „веза“? Никаква „веза“ није постојала између нас!

– Забрањујем вам да ви мени постављате питања. Ко од нас двојице испитује?

Бајкић се стишава. Испитивање се наставља. Цела та комедија постаје му равнодушна. Чуди се само шта иследник још хоће од њега. Најзад и иследник осећа умор. Треба завршити! Уосталом, основе на којима има да се дигне оптужба већ су му у глави. Друштво је заједница која почива на поштовању примљених закона. Клице ратне анархије које треба уништити док су још појединачни случајеви, да се не би претвориле у колективну болест. Омладина без идеала, материјалистичка, неуравнотежена, недоучена, аморална, осветољубива... Да, иследнику је јасно: све приче Бајкићеве само су вешта одбрана. У ствари, случај врло прост: освета отпуштеног сарадника коме је власник преотео љубавницу! Како му то није падало раније на ум!

– Кога дана сте били отпуштени?

– Ја нисам био отпуштен.

– Да, да... – иследник се смешка. – Колико дана већ нисте ишли у уредништво пре догађаја?

– Пет... или шест. Не сећам се тачно.

– Шта сте за то време радили?

Бајкић се збуњује. Покушава по трећи пут да објасни свој случај са Деспотовићем.

– Тражио сам да ме макар ко заштити и помогне ми.

– Али... сем тога? Јесте ли куда путовали?

– Да, до Руме.

– Зашто?

– Да дочекам једну особу.

– Коју особу?

Бајкић ћути.

– Боље вам је да признате. Да нисте ишли... ви знате да сте претили уреднику листа, господину Бурмазу.

– Нисам му претио.

– Рекли сте му, када вас је питао шта ћете сада радити пошто сте отпуштени: „Шта ћу радити, то ћете видети.“ Имам саслушање.

– Нисам био отпуштен. Нити сам претио. Нити је пут у Руму имао везе са свим тим. Ишао сам да дочекам госпођицу Мајсторовић.

– Ви познајете госпођицу Мајсторовић?

– Да.

– Одавно?

– Да.

– То сте онда ишли у кућу господина Мајсторовића?

– Да.

– Ах, ах...

Иследник размишља: познанство – познанства се код нас склапају исувише неопрезно – можда и мало пријатељства, на једној страни богатство и лепота, а другој сиромаштво и амбиција, неосноване наде, можда и наде да се у листу преко тога познанства напредује, а уместо тога, у листу прво губи место секретара, јер му није дорастао, онда га и отпуштају, девојка га, схвативши шта он од ње очекује, коначно одбија... тако је, све је јасно! Мало га, истина, сада буни Станка Дреновац. Али не, и то је јасно. Бајкић је њу напустио због госпођице Мајсторовић – игром случаја и фаталности она је дошла до брата госпођице Мајсторовић, и трагедија је била готова.

Иследник је поштен. Бајкић му је у почетку био симпатичан. Али некако саме од себе долазе му на ум увек мисли које иду у прилог Мајсторовићевима. Не што су они значајне личности у друштву, не! Већ што су Мајсторовићеви тужиоци.

И онда, научили су га да логично, правнички мисли; да се чува психичких варки.

– Тако, тако...

Он мисли логично и правнички. Звони.

– Водите оптуженог.

Док наредник ставља Бајкићу лисице, иследник потпуно јасно види случај. Отвара књигу, колико да се подсети, чита: „Ко хотично, но без предумишљаја човека убије, да се казни робијом од двадесет година. Но, ако је окривљени... у јарост доведен, дело намах учинио, казна се може и на затвор спустити, који не сме бити краћи од две године.“ Иследник преврће листове. „Покушај злочинства и преступљења узима се онда кад ко учини дело којим је извршење самог злочинства или преступљења започето, па се злочинство или преступљење не изврши због другог чега, што није стојало до воље онога који га је започео вршити...“ „Кад се одређује величина казне за покушано злочинство, суд ће гледати колико далеко одстоји дело којим је злочинство започето, од свршетка његова, па према томе може сићи до четвртине оне казне коју би кривац по закону заслужио да је злочинство сасвим извршио.“ Тако је. Једна тешка, једна лака повреда, признање, олакшавајуће околности, параграф 59 – истражник је већ сав у механизму судског поступка. Али савест почиње да га мучи. Судска савест: да ли је збиља без предумишљаја? Поново отвара књигу. „Ко хотично и с предумишљајем човека убије, да се казни смрћу.“ Иследник преврће акта. Мисли: годину дана или пет година?

За то време Бајкић поново корача улицом. Свет се окреће. Дан леп. Светлост. Пуно светлости. Пролазе кроз парк. Поливане стазе миришу. У једном крају група дечака игра лопте. Имају нову лопту. Кожа је још потпуно нова и жута.

На сваки удар одзвања звонко. Не постоји мера којом би људи мерили промене у себи. Бајкић гледа децу, њихова зажарена лица, лопту за којом јуре и тек по тузи која га об-узима види да није дете, да је време када је и он играо лопте одавно прошло.

– Лево!

Бајкић скреће у улицу. Затвор је на другом крају. Туга полако прелази у сету. Чује се још како лопта одзвања и како деца граје. Бајкић је свестан којим путем сада има да иде. Миран је. Зна сада да усамљен човек увек бива у својој побуни сломљен. Али зна исто тако да се једним силама у друштву супротстављају друге силе, да је цео смисао живота у том непрекидном сукобу сила из којих се рађају увек све нове и савршеније форме живота, да се ход унапред не може ничим зауставити, да док једни падају покошени, други се дижу.

Ходници. Врата. Лисице су скинуте. На прозору решетка. Бајкић прилази сасвим близу. И поново чује како лопта одскаче од земље. Или му се то само чини. Можда је то што чује само одјек прошлости.

Прва књига
ЧИТАВА ЈЕДНА МЛАДОСТ

ГЛАВА ПРВА

МОРА

1.

САВСКИ МОСТ ЛЕТИ У ВАЗДУХ

Чист и врео летњи дан. Све мирише на велики школски распуст. Ваздух у даљини, над крововима, над спарушеним багремима и липама, трепери и искри и отиче у дубину једног, под јаком светлошћу, побледелог неба.

По крупном песку паркића код *Пролећа* јури за новом кожном лоптом дружина раздраганих малишана, цичи, вришти, размахује ногама и рукама, лопта потмуло одзвања, али се сва та хука раздија о склоп кућа, што навучених застора и завеса ћуте у полукругу.

Ненад Бајкић, чист дечко у плавом матроском оделу са кратким панталоницама и дугим тракама на капи, био је тога дана необично горд, јер је дивна кожна лопта, чија кожа мирише на ново и шкрипи под притиском руку, његова. Истина, лопта је по његовој матроској блузи остављала прашњаवे трагове и то га је мало узнемиравало: бојао се да не ражалости Јасну и старемајку. Јасна је сама шила, старемајка прала његове хаљине. Довољно за његову осетљивост.

Са горње стране, са Обилићевог венца, стрчавши низ оно неколико степеница, нагло су се појавили гимназисти, и пре него што су малишани стигли да побегну, докопали су се лопте. Под њиховим ударцима, уз прасак, лопта је почела да прелеће с краја на крај парка, кидајући, у пролазу, лишће са дрвећа; два пута се, на ужас Ненадов, заплела у електричне жице, које су у додиру једна с другом севнуле; најзад је пљаснула у велику бару крај чесме. Како је Ненад плачући трчао непрестано за својом лоптом, то су га вода и житко блато попрскали. Док је он градио мокру лопту, гимназисти у смеху побегоше ка Улици царице Милице. Крупне сузе круниле су се Ненаду низ лице. Зар му је Јасна зато купила лопту, да је већ првог дана упропасти? Лепа жута кожа једва се видела под блатом; где није било блата, виделе су се широке огреботине од грања и грубог шљунка. Држећи лопту обема рукама, праћен друговима, Ненад је кренуо кући. У сваком прсту куцало му је по једно срце.

Тада је у даљини видео свога млађег ујака Мићу. Мића Бојацић је ишао журно и Ненад одмах уочи озбиљан поглед са којим га ујак сретe. Био је то висок, мршав младић: под црним меким шеширом избријано, младолико лице (сви Бојацићеви имали су младолика и кротка лица, по мајци); сићушне, живе очи, пуне златних пега; мали, ретки и танки брчићи нису могли да му сакрију расекотину коју је имао на горњој усни и испод које су се видела два предња зуба: због тих зуба цео његов изглед био је неверичји, врло мио. Висока крута огрлица, једва мало отворена под грлом, упирала му се својим белим рубом о оштру младићку браду. Мића је застао, извадио марамицу и обрисао Ненадово мокро лице, затим га узео за руку и повео кући.

Код куће, међутим, нико ништа није рекао. Становали су у Чубриној улици, на другом спрату једне старе куће. Сазидана као правоугаони сандук, кућа је целом дужином имала дуг ста- клен ходник, ослоњен на дрвене стубове, у који се пело, право из дворишта, врло стрмим дрвеним степеницама, већ сасвим

оронулим и расклиматаним. Ходник је, својим расушеним и местимице испрсканим прозорима, гледао према Сави. Ненад се још дуго касније сећао жуто изрибаних дасака, лонаца са црвеним смрдљевком и оног слапа сунчане светлости који их је запљуснуо када су, задихани, избили из мрачног стубишта, то поподне, у ходник.

У заједничкој соби затекли су Јасну и старемајку уплакане. Значи, све је готово. У забуни, Ненад је само разумео да се спрема нешто страшно и раздражљиво („У дој, у дој, за народ свој... Не дој нам се, сиви тићу...“) и да се Жарко, други ујак, који је још био у Прагу, налази у опасности. Можда ће га затворити? Мучити? Та он је у непријатељској земљи!

Мића га је затим, иако се Јасна противила, повео поново.

Узаним и празним улицама иза Народне банке брзо су ушли у Кнез Михаилову; била је прекријена светом који је сав, као река, текао журно ка Калемегдану. Тај свршетак светлог јулског дана, са високим и чистим небом, учини се Ненаду као недеља. Никад му груди нису биле пуније него тада. Стазе су биле препуне. Мића се пробијао, јављао, застајао; у једном часу се нађе у гомили девојака и младих људи, од којих је Ненад извесне познавао још израније, јер су долазили Мићи. На главној калемегданској стази према Сави, уз ограду, стајала је велика маса света и гледала на другу страну реке. Ненад није могао да види; сметали су му густо збијени људи. Он покуша да се пробије између ногу, али не успе.

Најзад га један од пријатеља Мићиних узне на рамена. „Видиш, оно су Швабе.“

Над песковитом пустаром, са оне стране опустеле блиставе реке, коју је од моста укосо пресецао црвен одсјај залазећег сунца, дизало се огромно, широко, без краја небо. Од обзора ка висинама тискали су се мали рунасти облаци. Румени и чврсти онде где је сунце залазило, они су постајали све бељи и прозачнији уколико су били у већој висини, да се најзад стопе у плаветнило. И под тим небом, које је својим пространством уливало страву у Ненадово срце, по песку, кроз

ретко врбово зеленило, према двоспратној жутој кући чија се окренута слика, заједно са непокретном и дугом црно-жутом заставом огледала у глаткој Сави, трчале су мајушне људске прилике, смешно мале и глупих покрета. Између зеленила блеснула би покоја зрака, и Ненад разумеде да су то ножеви на пушкама. Један мали чун њихао се под самим сводовима куће. Ненад примети и ту људе окупљене око чамца: овима су се јасно виделе црне високе капе и опрема. Од оних што су трчали, како би који дошао пред кућу, застајао би и онда скидао капу и брисао лице. Шта је све то значило? Неко крај Ненада рече, и то изазва гласан смех и одобравање у гомили:

– Уче се да беже.

Лежао је већ у кревету, док се из друге собе чуо разговор. Светлост је била угашена, али је пред иконом горело кандило, и дуге сенке су се поводиле по зидовима. Говорили су кум, Јасна, старамajка, Мића, гласови су се дизали, прекидали, поново дизали. Било је јасно да се тамо препиру због нечег. Онда су треснула врата. Дрвеним ходником, чије су даске одјекивале, жустри кораци се удаљише. Још једна врата, стаклена, на крају куће. Ненад је скочио из постеље и извукао се у ходник, где га је облила, са свих прозора, јарка месечина. Он се згрчи уз довратак: босе ноге су осећале топлоту дасака, загрејаних преко дана; та се топлота са ногу пела, милећи, по целом телу као безброј мравца. Погледао је низ ходник. Све је било мирно. На прстима – даске су и под њим шкрипале – прикрао се сандуку у коме су му стајале играчке и извукао спласнуту лопту: кожа је већ била суха и изгледала је чиста; он се умирен врати у постељу.

Нешто непознато и страшно вукло га је из сна и усправило у постељи. Цела кућа је хујала, док су окна са стране ходника, уз звуку разбијеног стакла, падала у двориште. Још једном уши су запиштале заглукнуте од новог праска – цела се кућа, из темеља, шкрипећи својом грађом, занела лево и десно. Кроз

прашину дојури Јасна, подиже Ненада из постеље и остаде тако, држећи га у наручју, насред собе. Већ је свуда мир. Ноћ је била светла толико да се и поред спуштених завеса у соби видело све. Дође старамајка, огрнута црним вуненим шалом. Гледали су део одваљеног лепа који је висио, клатећи се са таванице; и у змијасту пукотину изнад врата. Кроз светлу ноћ, прво једва чујно, онда све јаче, чу се као зујање неког чудовишног, дивовског комарца, који би својим летом замрачио небо. У соби нестаде ваздуха. Прасак. Зујање. Прасак. Још једном. Под, зидови, ствари, све је трептало. Као град ношен олујом, зујање и прасак експлозија полако су се удаљавали.

Јасна отвори прозор. И на жутој кући преко пута били су отворени прозори. Жене и људи су се нагињали напоље. Било је светло. Говорили су, довикивали се, објашњавали да је малочас Савски мост бачен у ваздух. Миће није било код куће. Топовска пуцњава се час утишавала, час оживљавала, пресеца на сухим чегртањем пушака. Дође кум. Он, Јасна и старамајка су говорили у соби окренутој улици. Ненад се поново извуче у ходник. Све је у свитању било јасно. Он прво виде једно окно. Имало је малу рупу на средини. Од рупе су у свима правцима ишле пукотине. Тако разбијено стакло никад није видео. Онда примети да има више таквих окана. Боса нога му стаде на нешто округло. Кликер. Откуда ту? Он се саже. Кликер је био топао и необично тежак, од олова. Он уђе у собу да га покаже.

Дође Мића. Преко свог малог црног капута имао је припасан тесак и фишеклије; уместо црног, меког шешира, шајкачу. Сав је мирисао на дукан и нову кожу. Ненад се сети своје лопте, али га Мића поче облачити журно, док је Јасна са старамајком и кумом вадиле неке ствари из претинаца који су за њом остајали отворени.

Улицама је, кријући се, трчао свет. У Богојављенској наиђоше на једне тањиге, које су возиле пуним касом по неравној калдрми ка Босанској, где је залазио, у маршу, један мали одред трећепозиваца. Ненадови претрчаше преко улице

и крај гвоздене ограде дођоше до улаза у Милошев конак, тада школе за глувонеме. Капија је била само притворена. Уђоше. Иза ограде открише дивну башту, препуну георгина у цвету. Конак се дизао са својим луковима и стрехама бео, потпуно пуст. Они прођоше иза њега: доњим делом излазио је конак у велико двориште Сликарске школе, обрасло високом, некошеном травом. Неколикохвати још неисечених дрва било је сложено уза зид. Неки људи, међу којима Ненад познаде подворника и домаћина Сликарске школе, мрачног и мрзовољног старца, слагали су дрва пред улазом у подрум, правећи грудобран. Подрум, сав на сводове које су држали дебели четвороугласти стубови, био је препун жена, девојака и деце, међу побацаним стварима. Под једним сводом гомила глувонемих дечака и девојчица седела је на неким старим сандуцима.

Заглушан тутањ. Светла звезда улаза се замрачи; људи упадоше сви заједно у подрум; затим, опет сви заједно, налегаше на гвоздена врата. Мрак. Напољу је звиждало, праскало, фијукало, завијало. У дну се упали једна шибица, и тај пламичак, заклоњен једном шаком осветљеном изнутра, откри Ненаду све пространство подрума. Онда се упали једна свећа. Иза једног удаљеног стуба друга. Ненад виде на гомили меких ствари једну жену: завлачила је главу под јорган. Глувонеме су прво осматрали непознати свет, а онда, са рукама на зидовима, покушавали да осете потресе експлозија. Најзад им то досади и почеше се играти по удаљеним и потпуно мрачним кутовима.

Ненад зажеле к њима. Али га је Јасна чврсто држала уза се, стежући га при сваком пуцњу све јаче. Он се сети да није понео лопту; и би му жао. Одједном, после блиског, један потмуо ударац у меко: фљус! И одмах се у подруму све заталаса. Једна се свећа угаси. Заглушени од пролома, људи су се довикивали. Једна је жена вриштала. Сасвим у дну, кроз златну прашину, сијао је отвор. Људи навалише на одваљен капак прозорчета једну стару сламњачу и неке подеране фотеље. Поново упалише ону уташену свећу. Настаде мир. Чуле су се још кратко

време пушке на пристаништу; онда и то престаде. Отворише врата. Дотрчаше нове избеглице. У једном крају поче да зуји примус. Ненад осети глад. Друга су деца већ јела. Глувонеми су са старих бачених фотеља скидали кожу. Ненад им се најзад приближи, те и он доби свој део. Већина њих поче од коже правити завијаче или ремење. Нико их није дирао.

По подне дође кум. Донесе им хране. Ненад је већ распознавао гранате обичних топова што фијучу промукло и лете споро; онда оштро фијукање шрапнела; онда јасан, звонак, мелодичан полазак метака са монитора и лен, некако округао (Ненад га је замишљао као крупно, масно О) пун звук наших топова са бедема града. Иако му се, при сваком поласку гранате, нешто стезало под грудима, за Ненада је то било необично забавно. Њихов? Наш? Наш се зове Свети Илија? Не, ово је њихов. Док почне наш! Увек када почне наш, њихови заћуте. Када би се отворила подрумска врата, Ненад би видео да напољу мирно сија јулско сунце. И то је било забавно.

Пред зору пробуди се од хладноће. Сводови му се учинише виши и страшнији. Мала петролејска лампа осветљавала је најближи свод: обучени, на душецима су спавали жене и деца. Оно неколико људи седело је поред душека и дремало. Ненад је лежао на крилу старемајке. Јасна је седела. Ненад виде да је будна. У тами су и под другим сводовима блистале будне очи: уз свилено шушкање промицале су крај зидова беличасте животиње. Ненад први пут виде пацове и видећи их, згрози се.

Врата су била отворена, небо чисто, свуда велика тишина; кроз мокру траву запуштеног дворишта глувонеми и деца трчали су у игри. Људи одоше по хлеб и воду. Кум дође. Јасна је плакала. Он пољуби Ненада. И што никад није чинио дотле, пољуби Јасну.

Деца се провукоше кроз плот. Један малишан нађе једну шрапнелску кутлицу. Други парче гранате. У трагању, пошто су покупили опале зреле дудиње, дођоше до предњег дворишта. Уместо малог врта са георгинама, зјапила је велика рупа изривене земље. Тада приметише и кућу преко пута: уместо

прозора, на другом спрату је зијао један велики отвор; на искривљеним гвозденим шипкама висила су парчад црвених завеса.

Стари подворник наиђе, носећи на руци котарицу пуну поврћа; деца се у трку вратише натраг, провлачећи се с муком кроз узани отвор на плоту.

Ненад се нађе сам, пред замрзлим кућама, у празном, изривеном дворишту које је све одисало горко на увеле георгине, у општем ћутању претрашене градске природе. У цепу капута нађе кључ од куће. Био је код њега од јуче кад је Мића закључао врата. Он се одједном реши да претрчи донде и да узме лопту. Гвоздена капија била је закључана. Он прескочи ограду. Улица је била празна; средином, репа између ногу, трчало је једно жуто и прљаво куче. Сијало је сунце, угрејан камен и прашина мирисали су на шалитру.

Ненад је ишао на прстима, са стрепњом отварао врата. Бојао се да у празној кући не затекне кога. Ходник је био пун шрапнелских куглица. Он њима напуни цеп. Узе лопту и пумпу. Онда се сети да би могао понети бар један јастук, кад је већ ту. Завесе су биле још увек спуштене, кревети размештени, одело разбацано. Он изабра један велики јастук, закључа кућу и пође натраг. На степеницама му се стаде умиљавати његова шарена мачкица. Хтеде је узети, али она побеже. Он остави јастук и поче је јурити по дворишту. Бежећи, мачкица устрча уз дуд; са дуда скочи на низак кров шупе, претрча га и ишчезну у суседном дворишту. Ненад је био сав у зноју. Тек тада примети да већ неколико часака одјекују топовски пуцњи. Разумеде да је одавно требало да буде у подруму. Врата су сада затворена. А Јасна, када види да га нема? Он зграби јастук, али није могао да трчи јер му је јастук сметао. Он га диже на главу и тако претрча улицу.

Био је крај саме гвоздене ограде. Фијук се ближио страховитом брзином. Претварао се у урлик. Ненаду се учини да се плочник угиба. Он паде целом дужином, уза само подножје ограде; јастук преко њега. Пролом, тутањ, црвени и црни

колутови, пресечен дах, јека гвоздене ограде по којој добује крупан град. Када се све умири, Ненад диже главу. Устаде. Пред њим се још пушио окрњен торањ Саборне цркве. Требало је што брже прескочити ограду. Диже јастук: око њега се расу перје. Ипак га пребаци преко ограде. И сам скочи. При прескакању закачи чакширама за гвоздени шиљак и распара их целом дужином.

Ваздух је био пун праска. Подрумска врата затворена. Покуша да лупа песницом, али ни сам себе не чу. Зграби каменуцу и свом снагом стаде да удара. Најзад му отворише врата и он се скотрља са својим допола испражњеним јастуком у мрак, у отужни мирис петролеја, у буђу. Ишао је од руке до руке; ништа није видео сем жутих пламичака свећа испод сводова. Јасна је лежала без свести, расуте косе: жене су је поливале водом, трљале јој слепе очи. Ненад врисну, оте се. Јасна дође себи; грчевито га стеже у наручје. Подворник у јастуку нађе комад гранате. Ненад није све разумевао. Чудио се зашто га сви редом љубе. Најзад схвати да сви мисле да је само због јастука ишао, да би Јасна имала на шта да легне. Јасна је понављала: „Добро моје дете, добро моје дете!“ Ненад тек тада примети да нема лопте ни пумпе. И поче плакати. Било га је стид и због тога је све грчевитије плакао што га сви теше, мислећи да он то плаче због поцепаног јастука. Али ипак не рече ни речи за лопту. Заспао је са тешким срцем, сав погружен због лажи; осећао је да није достојан толике Јаснине љубави. Тачно је чуо када је подворник рекао: „Ја бих га за ово измлатио, поштено измлатио, да запамти, измлатио.“ Ненад је мислио исто.

2.

ПОДРУМ

Већ после неколико дана Јасна, охрабрена другима, поче пуштати Ненада са старим подворником на Цветни трг. Опрани